

Мр Мирјана ЈАКЕЛИЋ-МАМУЛА

КОСЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ ¹

Проучавању косе није се до новијег времена у Европи, а код нас готово још ни до данас, посвећивала особита пажња. Могуће је, да је разлог томе у чињеници што се коса понајчешће сматра као нешто новије и као релативно једноличан предмет у културном инвентару народа ратарске културе. Колико се о овом агрикултурном оруђу и писало, више се захваћало у проблем тзв. кратке косе, односно о коси се увијек говорило тек успут код описа жетве или обичаја везаних уз мобе. Ово недовољно познавање не само властитог домаћег већ и укупног европског материјала доводи и до одређених неспоразума међу појединим ауторима, тако на пр. при називљу дијелова косе (проблем „пете” косе) и, што је важније код одређивања самог предмета испитивања. Неки аутори узимају као предмет свог проучавања косу у ужем смислу (жељезо) и тек сумарно или пак уопће не приказују остале елементе косе. Мишљења смо, међутим, да се морамо бавити не само формалним елементима косе у цијелости, већ и косом по њеној функцији. Једино овакав однос према „предмету” може нам указати на све оне значајне регионалне особетности које живе још и данас, премда је само жељезо косе готово у свим крајевима творничке а не домаће, сеоске, ковачке израдбе.

Такођер, када се не би имао пред очима предмет испитивања у потпуности, не би било могуће ни помишљати на израдбу једне хеуристичке типологије косе.

Коса у Југославији је у првом реду важно пољодјелско оруђе које се особито употребљава за кошњу ливада и различитог крмног раслиња, нешто мање за кошњу житарица и тек спорадично за кошњу траве по виноградима, стрминама и камењару, у шуми и по међама; за кошњу корова, сијечу живице, кукурузовине, трске, купиња, конопље и сличног. У њеном

¹ Овај рад је извадак из магистарске радње „*Kose u Jugoslaviji. Oblici, rasprostranjenje, kulturno-historijsko značenje*” (Загреб, 1972. г.) опсега 196 куцаних страница, 19 ет-нолошких карата и 36 табли илустрација. Радња до сада није јавно објављивана.

данашњем распрострањењу важну су улогу играли географски и климатски увјети, господарствени и социјални (ови посљедњи особито код распрострањења жетвене косе) односно економско-политички потреси крајем 19. и почетком 20 ст., као што су пропаст задружног облика живота, емиграције становништва и свјетски ратови. Од особите је важности и она константна миграција сезонског пољопривредног становништва, оvdје наравно косаца, који су кући доносили не само заслужене наднице него и различите техничке новости, нове начине рада и обичаја.

Код косе у ужем смислу за све славенске земље карактеристична је данас типолошка једноличност² што је посљедица творничке израде жељеза. Творничке су готово свуда потисле косе ручне израде, а кад се ове и јављају то је тек веома ријетко. Стога Moszynski³ сматра, да се значајне разлике међу косама у славенским земљама огледају у начинима причвршћивања косе и косишта.

Коса у ужем смислу јавља се у Југославији у неколико облика: *џрбе*, *џолуџрбе* и *сабљастие*. По начину израдбе народ разликује *ливене* тј. куповне косе творничке израдбе и коване косе тзв. *кованице*, ручне израдбе. Премда су данас ове руком исковане косе ријетке, још увијек су веома цијењене и доста тражене. Сељаци их радо купују иако су далеко скупље од оних творничких (тако се нпр. 1955. г. једна творничка косе могла купити за свега 500 старих динара, док је кована *варцарка* била пет пута скупља тј. 2500 старих динара), јер дуже трају и квалитетније су. У старије вријеме – па и данас – добра коса, добар ручни рад плаћао се стоком, најчешће добрим волом.

Творничке косе, израђене од *ливеног* челика дијеле се на *меке* и *љуше*. Према суду сељака, *љуше* су косе, премда се лако ломе, за кошење далеко боље од оних *меких*. Квалитета ливене косе, као уосталом и коване, цијени се по *звуку*, па само извјежбани људи знају изабрати добру косу. При томе се коса пажљиво огледа и куцка да се утврди има ли прави *звон*, јер се по њему најбоље позна каква је. Што је звук тањи и што дуже траје, коса је боља. Најбоља је челична коса која *ијева* кад се њоме удари о камен. Лоша је, пак она коса код које звук није чист већ „као да је од плеха”. Неки изабирају косу и „према *врху* косе” тј. сматрају да је коса боља „ако јој је олук дубљи”.

Коване косе израђују сеоски ковачи, Цигани ковачи или мајстори ковачи у својим радионицама у граду, одређеном локалном средишту. Два таква најпознатија центра у нас су Нови Шехер и Мркоњић-Град (некадашњи Варцар – Вакуф), један од знатнијих центара рударских насеља и занатства у Босни, са својим локалним ковачким косачким радионицама.

Кованице из Новог Шехера познате су под именом *новошерке*, а оне из Мркоњић-Града као *варцарке*. *Варцарке* су на гласу као квалитетне косе у

² Х. Вакарелски, *Iz veštstvenata kultura na Balgarite*, Известија на народнија етнографски музеј в Софија, Софија год. XII, (1936), стр. 63.

³ К. Moszyński, *Kultura ludowa Slowian*, Warszawa, 1967., т. I. Kultura materialna, str. 250.

цијелој сјеверозападној Босни, а захваљујући послеријатним колонистима и савременим миграцијама становништва, далеко изван те области, чак и у најудаљенијим крајевима Југославије. Вјештина мркоњичких ковача преносила се традицијом с оца на сина. Углавном су то Муслимани и потомци католичких досељеника из Далмације с прве половине 18. стољећа (према М. Драшкићу⁴ најстарија таква обитељ спомиње се у Мркоњић-Граду већ 1727. године).

У Југославији, као и у различитим крајевима Европе, главно стваралаштво сељака у изради косе састојало се у изради прикладног косишта, као и свих других дрвених дијелова косе и, касније, посебних направа за боље налагање житарица код кошења косом.

Да би се оцртале посебности косе и њене основне квалитете потребно је позабавити се формалним особинама косе у цијелости. Опћи облик цијеле косе разликоваћемо према трима основним елементима: 1) основној врсти косишта; 2) облику и смјеру горњег дршка на косишту; 3) облику, смјеру и положају доњег дршка на косишту. Цијелокупни обрађени материјал⁵ с простора Југославије указује нам три, дотично четири подручја Југославије у којима налазимо три различита типа, дотично четири различита облика косе. Код тога се примјећују два различита, већа, с обзиром на косу релативно једнолична етнографска простора. Једно је источно подручје Југославије (Македонија, ужа Србија с изузетком сјеверозападног дијела, Војводина и источна Славонија) на којему је распрострањена коса једноставног равног косишта с једним дршком окренутом налијево. Друго је готово цијело подручје Хрватске (осим горње Подравине и источног дијела Славоније), сјеверозападна односно југозападна Босна и Херцеговина, југоисточна Босна и сјеверозападна Србија с косом једноставног равног косишта с два дршка окренута надесно и доњим дршком насађеним на сам крај косишта.

Сјеверноисточни дио Босне од ријеке Врбаса све до ријеке Дрине могли бисмо назвати мијешаним подручјем. Овдје далеко претеже коса једноставног равног косишта с два дршка, горњи окренут налијево, доњи надесно и насађен мало повише од краја косишта. Сусрећу се у мањој мјери и други облици и типови косе. Такво мијешано подручје је и Црна Гора, Санџак и источна Херцеговина с косом равног косишта и само једним дршком који је на косишту окренут надесно тј. супротно од косе, затим типом косе који је свакако најраспрострањенији на подручју Југославије –

⁴ М. Драшкић, *Ручна израда коса у Мркоњић-Граду*, ГИЗМС, књ. 2 (1956), стр. 3.

⁵ Грађа којом смо се користили темељи се на подацима Етнолошког атласа Југославије (ЕАЈ, упитница I, тема 18) прикупљеним у средишњици у Загребу. У ту сврху детаљно је обрађен 1741. локалитет из свих крајева Југославије. Уз наведено, ту је и нешто мало властитог материјала прикупљеног првенствено на подручју Славоније и Барање, те подаци Етнографског музеја у Загребу и, дакако, доступни подаци о коси из домаће и стране литературе.

косом равног косишта с два дршка при чему је овдје доњи држак насађен на сам крај косишта или тек нешто мало повише, па у том случају косиште може бити завршено равно или је заоштрено и најпослије, тип косе код које су дршци различито окренути: горњи гледа надесно тј. супротно од косе, док је доњи окренут налијево тј. у истом правцу као и коса.

Сјеверозапад Југославије, у првом реду Словенија и сјеверни дио Истре, оток Крк, Горски Котар и горња Подравина такођер је мијешано подручје. Премда је ту углавном потврђен тип косе једноставно равног косишта с два дршка оба окренута надесно и доњи држак насађен мало повише од краја косишта, има и другачијих облика и типова, дијелом и неких елемената из источних крајева наше земље (тако нпр. код појединих у смјеру горњег дршка).

Сумирајући, види се да се по западном дијелу Југославије углавном претежу косе с једноставним равним косиштем и два дршка (наспрам источном дијелу – једноставно равно косиште с једним дршком) и ту би се с обзиром на даљње утврђивање културно-повијесних веза и односа могло помишљати на средњеевропску провинијенцију.

Тип косе коју посебно карактеризира положај и облик доњег дршка (редовно, готово свагдје то је плосна летвица насађена на доњи крај косишта точно по средини) својом карактеристичном формом у цијелости као и појединим саставним елементима и својим размјештајем (у Ћићарији у сјеверној Истри и у Равним Котарима и Далмацији, а у Европи у Шведској, по Иберском полуотоку, у Француској у околици Луона, па нешто мало модифицирана код Талијана и Реторомана у Швицарској) могла би бити изравно римско дотично медитеранско добро.

С обзиром на утврђене облике и типове косе у Југославији и њихов размјештај, не би се могла одржати констатација К. Moszyński да „српско-хрватске косе, некоје бугарске и карпатске имају по два дршка, слично као оне у Летонији и друге из крајева над Балтиком.”⁶ И даље, „...у Пољској пак, и у Русији видимо обично само један држак...”. Не улазећи у облике и типове косе на подручју Бугарске (према Н. Vakarelskom⁷ на цијелом овом подручју забиљежен је један једини примјерак косе с два дршка) јасно је, да је знанствено у најмању руку дубиозно приказати макоји културни елемент, који је раширен на релативно широком простору и чији су носиоци припадници различитих етничких скупина, на тако уопћен начин, то више што у облицима и типовима овог културног елемента постоје неке битне формалне разлике, а такођер и лексичке. Кад Moszyński спомиње „карпатске” косе с два дршка вјероватно мисли на тип косе која се састоји од равног косишта на које су усађена два дршка – оба обични равни клинови, при чему горњи гледа налијево, тј. на страну косе, а доњи, смјештен мало повише од краја косишта, гледа надесно,

⁶ К. Moszyński, *Kultura ludowa Slowian*, Warszawa, 1967. t. I, *Kultura materialna*, str. 210.

⁷ Н. Vakarelski, *Iz vešttestvenata kultura na Balgarite*, Известија на нар. етнографски музеј в Софија, год. XII, 1936, стр. 63.

супротно од косе, док је сам крај косишта увијек завршен равно. Осим у сјевероисточној Босни, и осамљеном примјеру у Бугарској, коса овог типа раширена је у Украјини и може нам врло вјеројатно, уз разматрање културно-повјесних кретања неких других елемената, помоћи код разрјешавања појединих етногенетских питања о Славенима. Према расположивим подацима, чини се да је у Украјини ово једини облик косе с два дршка.

С друге стране, тврдња да „...у Пољској и Русији обично видимо косиште са само једним дршком” такођер се мора примити с резервом јер смо и у некојим нашим примјерима забиљежили на тим просторима тип косе с два дршка што се особито односи на Пољску (на равном косишту усађена два дршка: горњи – кука, доњи – природно свинути комад дрвета, и оба су окренута супротно од косе; доњи је држак усађен на косиште неколико центиметара изнад доњег краја косишта), премда се чини да се тамо фактички јавља у скромнијим облицима.

Морамо се дотакнути и питања раширења дршка у облику еластичног дрвета пресавијеног око косишта, док су му оба краја међусобно повезана узицом и који Moszyński налази само у Бјелорусији, Полесју и пограничном дијелу Пољске. Облик је раширенији и има га у Бугарској, Бјелорусији, Пољској, Русији, Полесју, Естонији, Латвији и Литви и барем га дијелом познају све славенске гране. Изван славенског круга није у Европи другдје познат.

Чини се, као да је Moszyński више био заокупљен косом у ужем смислу, дотично кратком косом и у интерпретацији нашег културног елемента завела га је, могуће, његова привидна „једноставност”. Становиште Moszyńskoga да „главне разлике видимо само у размјерама цијелог оруђа, те броју и начину причвршћивања држака на косишту” било би дијелом исправно уколико је под тим подразумијевао смјер и положај било горњег било доњег дршка, а не једино различите начине причвршћивања држака на косишту, иако код тога није узео у обзир и облике држака као и облик самог косишта.

Слично географском распрострањењу облика и типова косе и поједини називи као нпр. називи косишта, указују на одређене културне везе:

а) Назив *косише*, *косишче* запрема средишњи дио Босне, сјеверозападну Хрватску, ареале у источној Славонији, Барањи, Кордуну, Горском Котару; има га у Лици, Истри, на отоку Пагу, у околици Задра, Шибеника и Дубровника и ту и тамо по Словенији. Можда би се по томе раширењу смјело помишљати на неку заједничку, рецимо чакавску основу и ондје гдје се ради о западним штокавцима и кајкавцима.

б) Назив *косишије* распрострањен је јужном, југоисточном и сјевероисточном Хрватском и западним и источним дијелом Босне, по западној Србији и у Црној Гори. То би указивало на везу с централним штокавцима – ијекавцима.

ц) Назив *косило* раширен је углавном у источној ужој Србији и Македонији. То је уједно подручје екавског говора у штокавском дијалекту, дотично у македонском језику.

Сваки од та три типа назива дијелом се подудару с географским распрострањењем појединог облика, дотично типа, косе.

Готово сва номенклатура косе у цијелости потпуно је славенска и већи дио тих назива има своје аналогije у осталих славенских народа. Често су то потпуно исте ријечи с једнаким значењем. Код распрострањења назива горњег дршка једнако као и код доњег разабире се у средишњем простору Југославије компактнија подручја назива идентичних за оба дршка (*ре-цел, бабак, квачак*), док се другдје, особито у Босни источно од ријеке Босне запажа као једна наплавина различитих лексичких облика назива творећи опет својеврсно мијешано, дотично на истоку рубно подручје према називу *бабак*, а на западу према називу *квачак*.

С обзиром на руковање косом на подручју Југославије слика је готово посве једнолична: горњи се држак хвата десном, а доњи, дотично доњи крај косишта, лијевом руком. Али ипак има података, особито за простор средишњег Балкана (источна Босна – западна ужа Србија) и другдје по Југославији у мањим отоцима, да се горњи држак хвата лијевом, а доњи држак, дотично доњи крај косишта, десном руком како се и данас у Русији рукује косом.

Могло би се на темељу тога помишљати да се у прошлости на овај начин руковало косом на свем подручју Југославије и да се данашњи начин, посредством неког алпског (аустријског?) утјецаја, раширио далеко на исток, чак до у Бугарску.

О начину руковања косом не овиси само начин рада и већа или мања спретност косца, већ би такав одређени начин руковања косом зацијело утјецао и на вањски вид културног елемента (као нпр. на број држака и смјештај држака на косишту), а могао би указивати и на одређену традицију. Даљњим испитивањима могао би се можда јасније утврдити међусобни однос традиционалног начина руковања и форма косе у цијелости.

За разлику од Курземе (Латвија) гдје се косом (дугачком!) обавља жетва житарица већ од 13. ст.,⁸ дотично од почетка 16. ст. у Мађарској⁹ у којој се према неким описима спомињу већ у 17. ст. и косе с грабљама, у Југославији су се житарице почеле косити тек поткрај прошлог стољећа, и могло би се рећи да се ова новина почела више практицирати након I односно II свјетског рата. За неке крајеве постоје конкретни подаци кад и како су се почеле косити житарице (тако нпр. у Прекмурју по угледу на велика господарства у Мађарској и Војводини;¹⁰ у селу Петријевци у источној Славонији жито се почело косити тек након доласка извјесног Гернхардта

⁸ I. Nodla, *Labibas un siena novacarnie riki Latvija feodalisma sairuma un kapitalisma attistibas laika*, Etnografija, Riga, Latvijas PSR, Vestures muzeja Rakati, str. 221.

⁹ I. Balogh, *Gerate und Verfahren der Ernte in den zentralen Gebieten des Karpatenbeckens im 19. Jahrhundert*. Getreidebau in Ost-und Mitteleuropa, Akademiai Kiado, Budapest, 1972., str. 531.

¹⁰ F. Šarf, *Žetev in mlatev v Prekmurju*, Etnografija Pomurja, Murska Sobota, 1967., str. 44.

који се око 1900. г. доселио онамо из Њемачке и донио са собом „косу с квакама”, премда ови Шокци дотад нису косили жито косом из бојазни да би се кошњом жито доста отресло). Али и без тога знања, да је ова појава нешто ново показује већ и велики број и измјешаност различитих облика посебних направа за боље налагање житарица код кошења и шаренило њихових назива.

Размјештај и облици овог културног елемента на нашем подручју неће нам казати ништа битно с културноповјесног аспекта али нас упућује на проблем вањског каузалитета, тј. којим путем је овај елеменат дошао к нама, тко су му били непосредни носиоци и који су узроци његову управо оваквом распрострањењу како се оно данас појављује. Даље је потом питање, дјелује ли ту, и ако дјелује, у коликој мјери и какав је унутрашњи каузалитет.

Келтско доба донијело је Европи неколико значајних тековина као што је интензивирање прераде жељеза и његова употреба за израду различитих врста оруђа, а међу осталима и косе. Ова добра постала су не само дио културе Келта већ су и дјеловала далеко изван граница које су ова племена стално или повремено насељавала. Као најважнији проносиоци ових добара, а посебно косе, уз Келте се јављају и Римљани. Кратка коса развила се у дугу с дугачким косиштем и тиме се промијенила и сама техника кошења.¹¹ Трава се више не расипа амо-тамо као код рада с кратком косом.

Ова дугачка коса опћенито се сматра тековином римског доба,¹² иако се њено прво појављивање може датирати у посљедњи период келтског доба.¹³ L. Takács мишљења је, да то поткрепљују и налази из *Velemszentvi-da* и *Szalacska* као и поједини налази из Идрије об Бачи.

Према А. Steensbergу¹⁴ чињеница што се коса није појавила прије жељезног доба није била увјетована само непознавањем жељеза односно техничком неспретношћу ковача, јер су они у то вријеме били прилично вјешти у раду с бронцом, већ се за њом није осјећала потреба јер се дотад стоци није указивала таква пажња као за вријеме климатских промјена у пријелазном периоду из брончаног у жељезно доба. У то вријеме, наиме, почиње се стока исхрањивати по стајама.

Позивајући се на теорију G. Hatta о припреми обрадивог тла ватром. А. Steensberg помишља да је код тога дуга коса однијела одлучну превагу над кратком косом, која би у том случају вјеројатно запињала о пањеве дотично остатке спаљених стабљика.

¹¹ L. Takács, *Zur Geschichte der Kurzstielsensen in Ungarn*, Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 1971., Tom XX/3-4, str. 339-376.

¹² K. Birket-Smith, *Putevi kulture*, МН, Zagreb, 1960., str. 165.

¹³ L. Takács, *Zur Geschichte...*, str. 339-376.

¹⁴ A. Steensberg, *Ancient harvesting implements*. A study in archaeology and human geography. Nationalmuseets skrifter, Arkæologisk-Historisk Roekke, I, Kobenhavn, 1943.

На основу анализе нашег цијелокупног материјала чини се, да би било готово исправно замишљати да су овај културни елеменат славенски народи упознали још у својој прадомовини вјеројатно прије 7. ст. н. е. када датира Eisner¹⁵ најраније примјерке косе код Славена. Премда се у славенским археолошким налазима из 9-11. ст. у релативно богатој категорији господарског оруђа коса налази доста ријетко, мало је вјеројатно да би Славени упознали косу, уз нека друга културна добра, тек након сеобе и да би ex post постала њихова заједничка својина како просуђује L. Niederle¹⁶ за највећи дио културног инвентара Славена. Успоређивањем форме косе код Славена запажа се, да је специфичан облик косе с равним косиштем које се завршава заострено и са само једним дршком окренутим налијево тј. на страну косе (држак може бити обичан раван клин, кука, природно савијен комад дрвета, рог или плосна летвица) распрострањен у свим својим облицима код свих славенских народа – у Украјини, Пољској, Бугарској, источним дијеловима Југославије, код Латвијаца и Литавца, те сусједних Естонаца.

Осим у Југославији и Украјини код свих Славена распрострањен је држак у облику еластичног дрвета пресавијеног око косишта, док су му оба краја међусобно повезана узицом.

Након свега, могла би се чинити вјеројатном претпоставка да су Славени још прије сеобе не само упознали косу већ су и развили једну варијанту коју много мање сусрећемо код других народа Европе.

У прилог наше хипотезе, да би коса била старо славенско добро говорили би и називи не само косе у цијелости (опћенито распрострањен назив *коса*, који су из славенских језика посудили Мађари, Румуњи, Албанци и Грци, или самога посла – *косий*, *косийи*, *косба*) већ и специфични називи појединих дијелова косе као што је за хрбат назив *џруи* (Словачка, Пољска, Русија, Украјина, Југославија), *прџет* (Пољска) и који у истом облику и значењу налазимо код све три гране Славена (Источних, Западних и Јужних) и у нешто мало модифицираном облику код Балто-Славена (у Летоњи: *џруи*, *џрудс*).

У Русији, Украјини и код нас на Косову потврђен је у истом смислу и назив *жало*.

Дрвени клин који се при спајању косе и косишта набије уз косиште назива се у Латвији *забавниекс*, у Русији *забојник*, а код нас *завојник* (јужна ужа Србија) дотично *завојна* (Хрватска).

Ако би се, просуђујући по реченоме, наша хипотеза показала као исправна неопходно је коригирати М. Беранову која је, према L. Takácsu¹⁷

¹⁵ J. Korošec, *Uvod v materijalno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka*. Univerza v Ljubljani – Arheološki seminar, Ljubljana, 1952., str. 224.

¹⁶ L. Niedderle, *Словенске сџарине*, МС, Нови Сад, 1954., стр. 231.

¹⁷ L. Takács, *Zur Geschichte der Kurzstielsen in Ungarn*, Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest, 1971., Tom XX73-4, str. 339-376.

установила да коса дугачког косишта није се међу Славенима распрострањила прије 13. стољећа. Ово би уистину и било мало вјеројатно с обзиром да су Славени давно прије тога времена имали могућност да се упознају с косом, ако и не док су још били у неком међусобно тјешњем контакту, а оно засигурно након сеобе и насељења нових крајева када су изравније ступили у контакт с римском културом.

Mr Mirjana JAKELIĆ-MAMULA

THE SCYTHES IN YUGOSLAVIA

Summary

Research of a scythe hasn't been dedicated a peculiar attention up to the recent time. A possible reason for this was perhaps the opinion that a scythe was considered first of all as a something recent and relatively a monotonous subject-matter in a cultural inventory of the folks cultivating the soil. This insufficiently knowledge, not only a proper internal but entirely European inheritance, resulted in a serious problem in a disposition the merely subject-matter to be researched – the scythe mining as the iron blade or just the shape of her in whole (shapes, types, naming as the scythe in whole so her component-parts in particular), respectively the scythe in her functions.

On the base of the entirely elaborated survey the author points out the extention the types and the shapes of the scythes in Yugoslavia which is partialy conected with Meadleuropean respectively as a immidiate Roman or Mediteranian inheritance.

Comparing the shapes of the scythes in the presence of the Slavs, her component-parts and denomination set on hypothesis that Slavenic people get acquainted being yet in their aboriginal country. Speaking in behalf of that it is not only a commonly extensive name of the scythe in whole – *kosa* – as a Slavenic's origin which from the Hungarians, Roumanians, Albanians and Greeks borrowed not only the root for the scythe but also the words naming a manual labor done with her – *kosit*, *kositi*, *kosba* – as well as the specific names of the component-parts which are found among all three Slav' branches (Eastern, Western and Souther ones) and in somewhat altered names with the Baltic-Slavs.

